

«Հայերի տոկունությունն ու դիմադրությունը 1894-1915 թթ. Հայոց ջարդերի
ժամանակ»

Հետազոտական ավարտական աշխատանք

Գոռ Մկրտչյան

FND222: Հայոց Պատմություն 2

Հայաստանի ամերիկյան համալսարան

Մայիս, 2023 թ

Հայոց ցեղասպանությունը, որը հանդիսանում է համաշխարհային պատմության ամենաողբերգական ու աղետալի գլուխներից մեկը, սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և հանգեցրեց Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության զանգվածային սպանություններին և բռնի տեղահանություններին: Այս սահմանակցությամբ ժամանակաշրջանում հայերը ցուցաբերեցին արտասովոր տոկոսություն և մասնակցեցին մի շարք դիմադրողական գործողությունների՝ չնայած լինելով կազմակերպված բնաջնջման արշավի համար մեկ թիրախը: Հետևյալ էսսեյում կքննարկեմ Վանի պաշտպանությունը, Մուսա լեռան դիմադրությունը, Շապին-Գարահիսարի հերոսամարտը և այլ ինքնապաշտպանական գործողություններ՝ ինչպիսիք են Սասունը, Չեյթունը, Ուրֆան և Սուեփան, որոնք Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հայկական դիմադրության ուշագրավ օրինակներից շատ քերն են:

Վանի ինքնապաշտպանությունը

1915 թվականի Վանի պաշտպանությունը հայկական դիմադրության վճռորոշ օրինակներից է: Վանի հայերը քաջարի և հզոր պաշտպանություն էին կազմակերպում, մինչ Օսմանյան կայսրությունն իրականացնում էր իր ցեղասպանական օրակարգը: Վանը, որը գտնվում է ժամանակակից Թուրքիայի արևելքում, դարձավ դիմադրության կենտրոն, քանի որ այնտեղ մեծ թվով հայ բնակչություն էր ապրում: Վանի պաշտպանությունը ղեկավարում էին Արամ Մանուկյանը և Դրաստամատ Կանայանը, ովքեր առանցքային դեր էին կատարում դիմադրության գործողությունների պլանավորման և համակարգման գործում:

Վանի հայերը շատ արագ գիտակցեցին, թե որքան կրիտիկական է իրենց վիճակը և կազմակերպեցին ֆիզիկական և ինքնապաշտպանական ջոկատներ: Այս մարդիկ հաջողությամբ պաշտպանեցին քաղաքը օսմանյան հարձակումներից՝ չնայած իրենց ունեցած շատ ավելի փոքրաթիվ զենքի ու պարենի քանակին: Նրանք սկսաբնական ընթացքում ընտրել էին օգտագործել “պարտիզանական պատերազմը” թշնամուն Վանի մատույցներից հետ պահելու համար, և այդ ընթացքում ամրացրին առանցքային վայրերը, ինչպիսին է օրինակ Վանի պատմական բերդը: Այսպիսով, հայկական ինքնապաշտպանությունը մի քանի շաբաթ կարողանում է դիմադրել մեծաթիվ օսմանական ուժերին Վանի հերոսական պաշտպանության ընթացքում՝ չնայած ճնշող օսմանական առավելությանը:

Բայց ի վերջո, չնայած վանեցիների հերոսական փորձերին, օսմանյան բանակին հաջողվում է հետ վերցնել Վանի վերահսկողությունը: Մտնելով քաղաք, օսմանյան բանակը տեղի հայերին և ոչ միայն հայերին ենթարկում է դաժան հաշվեհարդարի, տեղում սպանելով տղամարդկանց, իսկ կանանց, ծերերին և երեխաներին ստիպում է գաղթել դեպի ներկայիս Սիրիա: Արդյունքում, Սուրիական անապատ են ստիպողաբար մտնում վանեցի հազարավոր հայեր, որոնք երկարատև ճանապարհի, սովի և ծարավի պատճառով տառապում էին մի շարք հիվանդություններով: Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության ցեղասպանական գործելակերպը, ցավոք, այստեղ կնքեց բազմաթիվ վանեցի հայերի ճակատագիրը:

Մուսա լեռան Հերոսամարտ

Մուսա լեռան (Մովսես լեռ) դիմադրությունը ցեղասպանության ժամանակ հայկական տոկոսության ևս մեկ ակնառու դեպք է: Մուսա լեռը, որը գտնվում է ժամանակակից Թուրքիայի միջերկրական ծովյան ափին, 1915 թ.-ին ապաստան է

դառնում մի խումբ հայերի համար, ովքեր պայքարում էին տեղահանության դեմ և հրաժարվում էին ընդունել իրենց ճակատագիրը: Մուսա լեռան հայերը ամրացել էին լեռան վրա՝ Մովսես Տեր Գալուստյանի և Համբարձում Բոյաջյանի հրամանատարական ղեկավարությամբ:

Դիմադրությունը Մուսա լեռան վրա տևեց ավելի քան երկու ամիս. Օսմանյան ուժերին հետ մղելու համար հայերը կառուցեցին պաշտպանական խրամատներ, բարիկադներ և դիտակետեր: Նրանք կարողացան գոյատևել դժվարությունների և զրկանքների պայմաններում՝ օգտագործելով տեղանքի իրենց փորձն ու հնարամտությունը: Չնայած թվային անհավասարությանը՝ հայ մարտիկներին հաջողվում է խիզախորեն պահել իրենց դիրքերը բազմաթիվ հարձակումների դեմ: Միջազգային հանրությունը տպավորված էր այս դեպքերով և հայերի համառությամբ և տոկոսությամբ:

Տպավորվածներից մեկը ավստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելն էր, ով փորձել է ուշադրություն հրավիրել Մուսա լեռան հայերի այս հզոր պաշտպանության վրա: Նրա «Մուսա լեռան քառասուն օրը» գիրքը այս դեպքերի համար դուռ բացեց դեպի ավելի լայն լսարան և դրդեց այլ երկրներին քայլեր ձեռնարկել: Հայերին ի վերջո Մուսա լեռից փրկեցին ֆրանսիական ռազմածովային ուժերը՝ Նրանց գոյատևելու հնարավորություն տալով: Հայերը և մյուսները, ովքեր հետագայում իմացան Մուսալեռցիների պայքարի մասին, այնքան ոգեշնչվեցին Մուսա լեռան հերոսամարտով, որ այն արդյունքում դարձավ հույսի և անհնազանդության խորհրդանիշ:

Հաջող փրկությունից հետո Մուսա լեռան հայերը տեղափոխվեցին Եգիպտոս՝ Պորտ Սահի, որտեղ ստացան ժամանակավոր ապաստան: Նրանք հետագայում ցրվեցին աշխարհի տարբեր մասեր, այդ թվում՝ Ֆրանսիա, Միացյալ Նահանգներ և այլ երկրներ, որտեղ նրանք սկսեցին վերակառուցել իրենց կյանքը՝ որպես Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածներ:

Շապին-Գարահիսարի Հերոսամարտ

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հայկական դիմադրության ավելի քիչ հայտնի, սակայն նշանակալից օրինակ է Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը: Կենտրոնական Անատոլիայի Շապին-Գարահիսար (այժմ՝ Կայսերի) քաղաքի հայերը քաջարի պայքար էին մղում մոտեցող տեղահանությունների և սպանությունների դեմ:

Տեսնելով, թե շրջակա քաղաքներում ինչ է կատարվում՝ Շապին-Գարահիսարի հայ բնակչությունը, հայազգի նշանավոր գիտնական և գրող Գրիգոր Չոհրաբի Նման հայորդիների գլխավորությամբ, զինվորագրվում է պաշտպանելու իրեն և իր ընտանիքը: Նրանք որոշում են կայացնում ապստամբել իրենց գերեվարողների դեմ՝ գիտակցելով այն լուրջ վտանգը, որը իրենից ներկայացնում էր Օսմանյան կառավարության բանակը:

Շապին-Գարահիսարի հայ համայնքն սկզբում ընդգծում և ամրապնդում է իր տարածքը և պատրաստվում է դիմակայել վերահաս վտանգին: Երբ օսմանյան բանակը հասել է քաղաքի մատույցներ՝ տեղահանություններն իրականացնելու, հայերը ամեն կերպ փորձել են դիմադրել նրանց: Նրանք կատաղի փողոցային կռիվների մեջ են մտել՝ օգտագործելով տարբեր զսպող միջոցներ՝ օսմանյան զինվորներին ցրելու նպատակով:

Արդյունքում, Շապին-Գարահիսարի հայերը շաբաթներ շարունակ խիզախորեն պաշտպանեցին իրենց թաղամասը: Թվում էր թե հայերի շանսերը մի քանի շաբաթ դիմանալու մոտ են զրոյին՝ լինելով օսմանյան բանակից և՛ զենքով, և՛ պարենով ավելի քիչ ապահովված, սակայն նրանք ցույց տվեցին անհավատալի համառություն և

քաջություն: Իրենց ֆիզիկական քաջության հետ մեկտեղ հայ մարտիկները դրսևորեցին անձնագոհություն և համառություն, որպեսզի պաշտպանեն իրենց սիրելիներին, համայնքը և մշակույթը:

Ցավոք, Ճապին-Գարահիսարի դիմադրությունը ի վերջո կասեցվեց օսմանյան զինվորների կողմից: Տեղի հայ բնակչությունն արժանացավ նույն ճակատագրին, ինչ մյուս հայերը ցեղասպանության ժամանակ, ներառյալ զանգվածային ջարդերը, տեղահանությունները և բռնի երթերը դեպի սիրիական անապատ:

Այլ պաշտպանական գործողություններ

Բացի Վանի, Մուսա լեռան և Ճապին-Գարահիսարի պաշտպանություններից, հայերը նաև մեծաքանակ այլ ինքնապաշտպանությունների և դիմադրությունների են մասնակցել Հայոց ցեղասպանության ժամանակ: Այս փոքրամասշտաբ նախաձեռնությունները ցույց տվեցին, թե որքան վճռական է հայ ժողովուրդը պաշտպանելու և իր ինքնությունը պահպանելու հարցում:

Օրինակ Արևելյան Անատոլիայում գտնվող Սասունի հայերը զինված դիմադրություն են ցույց տվել օսմանյան ուժերի դեմ՝ ետ մղելով նրանց բազմաթիվ հարձակումներ: Բայց ցավոք, հայկական դիմադրությունն ի վերջո կասեցվել է Օսմանյան կայսրության ահռելի ռազմական հարձակման արդյունքում: Սասունի հայերը նույնպես արդյունքում արժանացել են սարսափելի վերաբերմունքի՝ ստիպված ենթարկվելով բռնի երթերի և տեղահանությունների:

Մեկ այլ օրինակ, որը ցույց է տալիս հայ ազգի վճռականությունն ու հանդգնությունը Չեյթունի պաշտպանությունն է: Ներկայիս Թուրքիայի տարածքում գտնվող Չեյթունի հայ համայնքը դիմադրության մեծ արշավ էր կազմակերպել, որը արդյունքում տևեց մի քանի ամիս: Չեյթունի հայերն հասցրել էին ամրապնդել իրենց դիրքերը և զինվել, որի արդյունքում նրանց հաջողվեց հետ մղել օսմանյան երեք հարձակում, մինչև համաձայնություն ձեռք բերեցին հրադադարի շուրջ, որը երաշխավորում էր նրանց գոյությունը: Բայց արդյունքում, Չեյթունի հայերը, ինչպես և մյուս հայկական խմբերը, ստիպված եղան ենթարկվել բռնի կամ կամավոր գաղթին և տեղահանությանը, չնայած ձեռք բերված կարճատև հրադադարին:

Նմանատիպ պաշտպանություններ են տեղի ունեցել նաև Ուրֆայում (Եդեսսա)՝ մեկ այլ հայաշատ քաղաքում: Հայերը որոշում էին կայացրել պաշտպանել իրենց քաղաքը այլ քրիստոնյա ազգերի հետ մեկտեղ, արհամարհելով օսմանների կողմից արտաքսման հրամանը և պայքարում էին նրանց դեմ հենց օսմաններից գողացված զենքով: Ուրֆայի պաշտպանությունը շատ չի եսկալացվել, հիմնականում սահմանափակվել է բուռն փողոցային մարտերով և հայ քաղաքացիների կողմից անհնազանդության գործողություններով: Բայց ի վերջո, ցավոք օսմանյան բանակը ևս մեկ անգամ հաղթում է, տիրում Ուրֆային, իսկ տեղի հայ համայնքը կոտորվում և արտաքսվում է:

Մեկ այլ հաջող պաշտպանության դեպք, որը բավարարաչափ չի քննարկվում Արևելյան Անատոլիայի Սուլեիա (Süt) գյուղի հայ բնակիչների արդյունավետ պաշտպանությունն է: Իրենց համայնքը պաշտպանելու համար Սուլեիայի հայերը դիմադրության ուժեր կազմեցին և ետ մղեցին օսմանյան զինվորների գրոհը: Որոշ ժամանակ դիմադրելուց հետո սակայն, օսմանյան հարձակումները դադարեցին, և այսպիսով Սուլեիայի հայերի ճակատագրերը տարբերվեցին. ոմանք արդյունքում մնացին իրենց հայրենի գյուղում, իսկ մյուսները գաղթեցին ավելի ապահով տարածք գտնելու հույսով: Գյուղը լքածները նույն Մուսա լեռան գոյամարտի մասնակիցներն էին, ովքեր լքել էին իրենց հայրենի գյուղերը և շարժվում էին դեպի Ֆրանսիայի

տիրապետության տակ գտնվող Լիբանան կամ Սիրիա: Կա վարկած, որ օսմանյան գործը մտել է Սուետիա, և բռնի ուժով այնտեղ մնացած բնակիչներից իմացել է, թե ուր են գնացել հայերը և ինչ նպատակով: Հնարավոր է, որ սա է հանգեցրել Նրան, որ օսմանցիները այլևս չեն արշավել Սուետիայի վրա և շեղել են հարձակման ուղղությունը դեպի Մուսա լեռ:

Արդյունքում, այս դիմադրությունների մասնակիցներից շատերը, ինչպես նաև այլ հայ ազգաբնակչությունը արտաքսվում է դեպի Սիրիայի անապատում գտնվող Դեր Զոր (Deir ez-Zor) բնակավայր: Ընտրված նպատակակետը խորհելու կարիք է առաջացնում թե ինչու՞ հենց Դեր Զոր: Մի քանի գործոններ հանգեցրեցին Դեր Զորի ընտրությանը որպես նպատակակետ.

Դեր Զորը հեռավոր, անհյուրընկալ շրջան էր Սիրիայի անապատում: Հայերին նման վայր ուղարկելը, ըստ օսմանյան տիրակալների, Նրանց կմեկուսացներ արտաքին աշխարհից և կոժվարացներ արտաքին աղբյուրներից օգնություն կամ աջակցություն ձեռք բերելը: Տեղահանվածները հավելյալ դժվարությունների կբախվեին անապատի դաժան միջավայրի պատճառով, քանի որ այստեղ տիրում էր սաստիկ շոգ, ջրի աղբյուրների սակավություն կամ ջուր ընդանհրապես չկար, և ենթակառուցվածքների բացակայություն, ինչի պատճառով հայերին անճափ դժվար կլիներ գոյատևել:

Օսմանյան կառավարությունը ցանկանում էր նաև մեթոդական կերպով բնաջնջել հայ համայնքը տեղահանության ընթացակարգով: Սա միանգամյա դեպք չէր, այսպիսի տեղահանություններ լինում էին օրը մի քանի անգամ: Սովը, ջրագրկումը, ֆիզիկական հոգնածությունը և օսմանյան զինվորների և քուրդ զինյալների կողմից դաժան վերաբերմունքը հաճախ նկատվում էին տեղահանությունների ժամանակ: Այս ծանր հանգամանքների պատճառով շատ հայեր Նուլյնիս չհասան Դեր Զոր, այլ զոհվեցին Նրա ճանապարհին, իսկ մյուսները զոհվեցին զանգվածային մահապատիժների, հարկադիր աշխատանքի կամ զանգվածային ջարդերի արդյունքում:

Երբ տեղահանվածները ժամանում էին Դեր Զոր, Նրանք հաճախ պահվում էին օսմանյան իշխանությունների կողմից ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարներում: Նախքան մարդկանց կոտորելու վերջնական փուլը, այս ճամբարները գործում էին որպես ժամանակավոր ապրելավայրեր: Հենց սրա արդյունքում է, որ հայերը մեծմասամբ տուժել են գերբնակեցումից, հիվանդություններից ու համաճարակներից, թերսնուցումից և հետագա բռնություններից:

Դեր Զորի ընտրվելու մեկ այլ պատճառ էր իր աշխարհագրական դիրքը: Նրա հեռավոր դիրքը նվազեցրեց օտարերկրյա հյուպատոսությունների կամ մարդասիրական կազմակերպությունների կողմից հանրային իրազեկման կամ գործողությունների հնարավորությունը: Ինչպես նաև, այն տեղակայված էր խոշոր քաղաքներից և բնակչության կենտրոններից հեռու: Օսմանյան կառավարությունը նպատակ ուներ գաղտնի իրականացնել իր ցեղասպանական ծրագրերը, որպեսզի նվազեցնի արտաքին միջամտության հնարավորությունը:

Այսպիսով, հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված վայրագություններով 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունը դեռևս հիշվում է որպես պատմության ամենամոռի շրջաններից մեկը: Բայց հայերի ցուցաբերած հանդգնությունը, վճռականությունը և կամքի ուժը վկայում են այս սարսափելի իրավիճակում Նրանց անմահ ոգու և համառության մասին: Հայերը կոտորվելու դեմ պայքարելու իրենց համառությունն ու վճռականությունը ցույց տվեցին պաշտպանական գործողություններով, ինչպիսիք են Վանի պաշտպանությունը, Մուսա լեռան

դիմադրությունը, Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը և տարածաշրջանային այլ օրինակներ, ինչպիսիք են Սասունը, Չեյթունը, Ուրֆան և Սուետիան:

Դիմադրության այս գործողությունները ընդգծում են հայ ժողովրդի արտասովոր խիզախությունը, հնարամտությունը և հավաքական գործողությունները աներևակայելի դժբախտ պայմաններում: Նրանք անչափ կարևորում էին իրենց կյանքը պաշտպանելու, իրենց ինքնությունը պահպանելու և իրենց ճնշողներին դիմակայելու վճռականությունը, նույնիսկ շատ հաճախ երբ երաշխավորված չէր ողջ մնալը: Միայն այսպիսի պատմություններ հիշելով և հարգելով մենք կարող ենք երաշխավորել, որ Հայոց ցեղասպանությունը չի մոռացվի, իսկ անմեղ զոհերի պատիվը՝ կպահվի: Պետք է հիշել ու ճանաչել նրանց քաջությունը, և միայն այսպես մենք կկարողանանք ոգեշնչել ապագա սերունդներին ոտքի կանգնել անարդարության դեմ:

Գրականություն

1. [Հայկական դիմադրությունը Հայոց ցեղասպանության տարիներին - Վիքիպեդիա՝ ազատ հանրագիտարան \(wikipedia.org\)](#)
2. [Ինքնապաշտպանական մարտեր \(1915\) - Վիքիպեդիա՝ ազատ հանրագիտարան \(wikipedia.org\)](#)
3. [Վանի հերոսամարտ - Վիքիպեդիա՝ ազատ հանրագիտարան \(wikipedia.org\)](#)
4. [Մուսա լեռ - Վիքիպեդիա՝ ազատ հանրագիտարան \(wikipedia.org\)](#)
5. [Armenian genocide - Wikipedia](#)
6. [Շապին Գարահիսար - Վիքիպեդիա՝ ազատ հանրագիտարան \(wikipedia.org\)](#)
7. [Դեր Չոր - Վիքիպեդիա՝ ազատ հանրագիտարան \(wikipedia.org\)](#)
8. [Genocide Museum | The Armenian Genocide Museum-institute \(genocide-museum.am\)](#)
9. [Գարուն 2019, հատոր 1 — ՀՀԹԻ Հրապարակումներ \(asnet.am\)](#)